
Olbmot ja eallit Sámis

MIKKEL NILS SARA
Sámi allaskuvla

LOVISA MIENNA SJÖBERG
VID Romssas

Iešgudet eallit leat áiggiid čađa leamaš dehálaččat olbmuide geat leat eallán Sámis. Doaibmavuogit, mitalusat, meanut ja giella mitalit dan movt goabbat- ja gudetguimmešvuolta elliiguin lea hábmen olbmuid jurdagiid ja ipmárdusa das makkár obalohkái lea dát áibmu mas mii eallit. Nu maid leat hápmahuvvan ja doalahuvvon njuolggadusat movt mii galggašeimmet meannudit iežamet luonddubirrasiin. Dán artihkkalis leat guorahallojuvvon vierut ja mitalusat vissis elliid birra, makkárat dat leat leamaš ja movt dat sáhttet leat midjiide oahpisteaddjin otná dilis nai. Dás leat válljejuvvon boazu ja beana ovddastit olbmo lagas dehe siidda elliid, ja guovža, goddi ja gumpe fas meahci elliid.

Fáddásánit: eallit, luonddubiras, mitalusat, vierut, goabbat- ja gudetguimmešvuolta, resiprositehtta

1 Álggahus

Sámis leat olbmuin don doložis leamaš ealáhuslágat maid leat dahkan meahcebirrasiid iešgudetlágán valljodatvárit. Nubbin dehálaš oassin leat leamaš olbmuid máhtut oazžut ávkki dain, ja vierut mat nai gulle dáidda doaimmaide. Lea áiggiid čađa sakka ollu čállojuvvon dáid eallin- ja ealáhuslágiid birra, namalassii movt olbmot leat bargan ja ožžon birgejumi dain valljodatváriin mat leat leamaš sin birrasis. Dát lea oktibuot dakkár oahppo- ja sáhkaviidodat mas leat ollu bealit maid sáhtášii válljet dárkileappot iskat ja guorahallat. Moai letne dás elliid válljen sáhkkan, lagabui daddjon guorahallat makkár goabbat- ja gudetguimmešvuodat olbmuin leat leamaš elliiguin, ja das erenoamážit dan mii gullá elliid buoredillái ja eallinbirrasii. Ovdalaš sámi mánggabealat birgenlágiide leat eallit dahkan dehálaš oasi, lassin šattuide ja eará vuodđoávdnasiidda. Dattege jurddavuogit ja vierut elliid dáfus leat viidábut go dušše dat mii gullá ávkái. Doppe leat leamaš dat eallit nai, ovdal nugo

dálge, mat eai leat adnon dehe gehččon ávkin olbmuid birgejupmái. Eai ankke álo dehe njuolgut ávkin, muhtomin baicca vahágin. Ja visot dát, oktan buot earáin sivdnádusas, dahket min oktasaš eallinbirrasa. Dás leat iešguđet vuolggasajit dasa makkár goabbatguimmešvuodát olbmuin leat leamaš ja leat iešguđet elliiguin, ja jurddavuogit das movt ja makkár dilis olmmoš lea dievas sivdnádusas.

Dás letne válljen muhtun gáddeelliid ovddastit elliid. Válljema duogážin leat munno goappáge fágasuorgevuđđosaš máhtut ja beroštumit. Guovžža válljen lea diehtelas, go leat don doložis leamaš guovžža dáfus miehtá Sámi vierut ja meanut mat leat bures dokumenterejuvon. Guovža orru leame guovddážis das go leat sáhkan min guđetguimmešvuodát oba luonddubirrasiin. De fasttain bohcco ja beatnaga guhkes áiggi lagasvuohtha olbmuin lea vuodđun ollu máhtuide ja vieruide, masa boahotá lassin ahte sudno sogalaččat meahcis, goddi ja gumpe, ovddastit earálágán vásihusaid ja vieruid. Artihkkalis letne váldán ovdan dan maid sáhttit boares gálduid vuodul diehtit ja das dulkot makkár goabbatguimmešvuodát leat sápmelaččain leamaš vassis elliiguin. Dása atne veahá veahki arkeologalaš dehe bázahusvuđot dutkamis, muhto eanas čálalaš gálduin ja dasa gullelaš dutkamis. Earemuđui válde iežame čilgemii maiddái vuodtu sámezielas ja dieđuin mat leat seilon njálmálaččat, juoga mii geažida joatkevašvuoda otnáži. Vierut ja mitalusat soitet muhtun muddui vajálduvvame dán áigái, muhto liikká leat gustojeaddjin ja muittuhan vearan min otná dili ja ságaid dáfus.

Dás ii leat áigumuš visolohkáii burgit oidnosii ja guorahallat sáhkafáttá materiála, ii dan mii lea áimmuin juogo njálmálaččat mitalusvierus dehe čálalaš diehtovuorkkáin, iige dutkamuša mii lea dahkkon dás. Dan ii livčče vejolaš čahkkehit čállosiige mii lea arvat guhkit go dát artihkal. Áigumuš lea baicca muhtun boares vieruid ja mitalusaid bokte dahkat sága ehtalaš árvoštallamiin mat leat leamaš ja mat dálá dilis ain livčče dehálaččat dasa movt mii meannudit luonddubirrasiin. Fuomášupmi lea eanemusat mitalusaid dadjamuša dulkomis odne. Válljejuvon mitalusat ja čálalaš dieđut leat gal vižžojuvvon veahá iešguđet guovlluin oarjjabeali Sámis, muhto obalohkáii eallinlágit ja gullelaš sáhkafáttat galggaše leat áigequovdilát miehtá Sámi.

Fágalaččat obalohkái lea áigumuš sámi studeanttaide ja eará berošteddjiide loktet ovdan oasi boares mitalusain ja vieruin oktanaga vugiin movt daid sáhtta atnit dahkevažžan dálá dilis. Nu sáhtta dát artihkal gehččot leat seamma gollosis go munno ovddit artihkal ulddaid ja nuppi áimmu birra (Sara & Sjöberg 2022).

2 Ságastit elliid birra

Sámis lea boares vierus leamaš dat dáhpi ahte muhtun elliin leat leamaš ollu gohčodusat. Okta bealli dán dábis lea dakkár mii gáibida dárkilvuoda das go ságasta ealli birra, ja nu maiddái gáibida dárkilvuoda dalle go vásihettiin mihtte ealli. Sáhtta leat ahki, sturrod, sohkabealli dehe eará mas lea juoga ládje mearkkašupmi olbmuid diehtodár bui iešguđet dilis. Eará vuohki fas lea dat go sáhtta válljet mánga measta synonymalaš gohčodusain guđemučča geavaha jurdagis ja ságas (geahča earret eará Bäckman 2000; Sara 2003). Dien vuogi duohken lea fas eará jurddavuohki ja áigumuš, juogalágán gulahallan birrasiin ja elliiguin olbmo iežas jurdaga rájes. Dien guovtti vuohkái ságastit elliid birra máhce maŋŋil dán artihkkalis. Vel eará vuohki dás lea sátneválljen go ságasta unnit dehe eanet generaliserema dehe fátmasteami hámis, namalassii go hupmat buot elliid dehe buot vissislágán elliid birra. Dás letne válljen obaloga gohčodussan sáni *ealli*, masa sáhttet earret stuorebuš gáddeja čáhceelliid gullat maiddái lottit, guolit ja divrrit. Sámegeielas leat gal ollu eará gohčodusat mat unnit dehe eanet fátmastit elliid obalohkái. Leat seammás dakkárat main leat assosieremat dehe jurddadoalvumat mat speadjalastet min goabbatguimmešvuodaid daiguin vassis diliin. Diet leat nugo *behtu*, *ealit*, *fuodđu*, *liđor*, *návdi*, *oapmi*, *spire*, *šibit* ja *váidi* dehe *váiši*.¹ Ovdamearkkaid dákkár speadjalastimii sáhtta čilget nugo gohčodusaid *beđu* ja *šibiha* bokte. *Behtun*² leat álgovide gohčoduvvon dat njealjejuolggat gazzaeallit mat borret eará elliid. Maŋit áiggi lea maiddái čilgejuvvon leat sádestallansátnin, sátneatnu mii dieđus lea vuolgan olbmo vahát dovddu dilis. Dajaldat *Vuoi behtu go borai mu vuojána* nu lea jorran dagu čabu čilgemis vahága ja das

1 Sáni mat leat unnit dehe eanet anus beaivválaš gielas.

2 Leem (1768: 83): BÆTO, et vilde Rov-Dyr, saasom: Bjørn, Ulv etc.; Nielsen (1932: 304): bætto, udyr (også, i Kt bare, brukt som skjellsord og i mild bannskap)

várra suhtu cealkimin. Sátni lea iešalddis dušše gohčodus, muhto lea ožžon liigesisdoalu das go lea adnon dilis mas olbmo vahátdovdu lea goabbatguimmešvuoda govva. De fas *šibihin*³ lea álgoviđe gohčoduvvon ealli dainna liigečujuhusain ahte lea gielahapme. Nu lea gohčodus *šibit* áinnas adnon dakkár dajaldagas mas lea sáhkkan dat movt olmmoš meannuda dainna, leaš dál čábbát dehe fasttit meannudeame dainna. De dán gohčodusa liigesisdoallu fas lea das go olbmo meannudeapmi elliin lea goabbatguimmešvuoda govva. Šibit lea álo dehe dávjá olbmo meannudeami hálddus.

Čájehit viidát gova das maid oaivvildetne goabbat- ja guđetguimmešvuodain dán artihkkala sága olis, de letne dás váldán ovdamearkan čilgehusaid dutkamiin mat leat doaimmahuvvon eará álgoálbmotguovllus ja Sámis. Goabbat- ja guđetguimmešvuolta dehe resiprositehtta lea čilgejuvvon sakka iešguđet ládje moanaid iešguđet fágasurggiin. Čuovvovaš dutkamis boahá ovdan dat movt doaba lea čilgejuvvon erenoamážit álgoálbmotdutkanis. Davvi Paraguayas lea álbmot mas lea namma *Yshiro*. Sis lei oktii ovttasbargu eiseválddiiguin ásahit guoddevaš bivdoprográmma. Dán bargadettiin bodii ovdan *Yshiro* ipmárdus ja dahkamuš alldeset birrasiin, erenoamážit *Yshiro* vuorraset gearddi ságain. *Yrmo* lea dat manin sii dadjet iežaset birrasa, ja masa gullet sihke olbmot, eallit, šattut ja eatnamat. Visot dieid resiprositehtta dehe guđetguimmešvuolta, dieid mat searválagaid dahket *yrmo*, lea vuđolaš dan álsša johtui mii seailuha *yrmo*. De lei nu dal ahte eiseválddit dáhtto unnidit meari das man olu olbmot besse bivdit, ja dainna lágiin sihkkarastit elliid ja guliid doarvvi. *Yshiro* olbmot dattege fas atne ahte diekkár hálddašanvuogit eai váikku dasa man olu šaddet dat eallit ja guolit maid sii leat vieruideaset mielde bivdán. Sin jurdagis lea nu ahte jus olbmot eai bivdde daid, de sii badjelgehččet *yrmo* manolaga. Seamma ládje lea jus olbmot eai juogat dan maid leat bivdán. Juogadeapmái gullet muđui iešguđet njuolggadusat ja vierut, dan dihte vai bisošii *yrmos* buorre dilli sihke šattuide, elliiide ja olbmuide. Vuodđun visot dása lea gullevaččaid resiprositehtta. Juogadit galggašii maid oaidnemeahtun fámuiguin. *Yshiro* olbmot oskot dasa ahte sivdnáduas

3 Leem (1768: 1144): SHJEVET v. SHJEBET, et Beest, umælende Dyr; Nielsen (1938: 638): šibet ~ šivet, kreatur, fe, husdyr (ku, sau, geit, hest)

leat *bahlut*, juogalágán fámut, ja sii gozihit olbmuid vásuid. Olbmot galggaše *bahluiguin* nai juogadit, vai manašii bures. (Blaser 2009.) *Yshiro* olbmuid árvvut ja vierut sulastahttet daid mat leat boares sámi mitalusain, ja das vieruid mat gullet min oktavuhtii eará sivdnádu-saiguin. Maiddái sámi árbevierus leat guovddázis árvvut ja vierut nugo dat ahte soabadit ja juogadit iešguđetge sivdnádu-saiguin. Grau ja Sjöberg (2024) leaba guorahallan earret eará sálašjuogadanvieru mii lea leamaš Sámis. Lei oainnat nu ahte nuohttegeassimii dárbbahuv-voje olbmot, ja sii de juogade sálláša. Dien juogadeamis ožžo oasiset sii nai geat eai lean álgu rájes leamaš fárus nuohttumis, muhto unnit eanet návccaiguin dađistaga čoagganan veahkkin. De lei muhtun gieh-mánni moaitán dien vieru, go anii manahit alceseaset buori dietnasa sin geain ledje nuohttunbiergasat ja geat livčče bures nákcen baicca dušše ieža geassit nuohti. Dasa eai miehtan nuohttut, go sin jurdagis ii livčče de čuvvon buressivdnádus mii vuolgá guđetguoibmásaš soaba-dallamis mas maiddái leat fárus guolit, mearra ja daid vuolggaheddji. Muđui lea Eidheim (1974: 25–37) guorahallan olmmošoktavuođalaš goabbatguimmešvuoda mii lea verddevuoda ipmárdusas leamaš. Dat lea bistevas goabbatguoibmásaš veahkahallama ja juogadeami vierru olmuin geain lea leamaš goabbat ealáhusláhki, ja mii maid sisttisdoal-lá buriid oktasaš árvvuid ja soabadeami. Dáruiduhttima áiggi dák-kár goabbatguimmešvuolta jorragoahatá transakšuvdnan, namalassii gávppašeapmin mas biddjojuvvo haddi ja gáibiduvvo dalán máksu, iige gáibit oktasaš árvvuid ja guhkit áiggi soabadallama.

Sámis lea elliid sága boares vierus leamaš dáhpin leat iežamet doaimma jurdaga rájes juo hui oamedidolaččat das guđe láhkái válljet geavahit giela. Dás lea vuos praktihkalaš bealli mii lea olbmo goabbat-guimmešvuodas elliiguin, go buori diehtima ja máhtu láidesta sátni ja sátnegovva. Dasto lea ealli vuhtiiváldima ja gudnejahttima bealli, mas lea váikkuhus olbmo goabbatguimmešvuhtii elliiguin, ja das sihke ealli ja olbmo bistevasvuhtii ja eallinlági lihkestuvvamii.

Muđui mis leat viidát oahpes árbevirolaš mitalusat elliid birra, eaige dušše ságasteamat. Mitalusain maidda čujuhetne dán artihkkalis, lea dábálaš doaibmalagas eallima álgu, muhto seammás sáhttet oalát spiehkastit das. Muhtun olbmot sáhttet roahkkasit spiehkastahkii ja nu

atnigoahtit muiltalusa cukcan, juoga mii sáhttá dáhpáhuvvan ollu sámi muiltalusaid dáfus. Beassat dies eret galggašeimmet sirret iežamet guorahallamiid goabbat áššin. Nubbi, leago dát albma duohta? Nubbi fas, leago dát duohta? Ovddibus lea dahkamuš dainna gažaldagain, sáhttit go jáhkkit dán dáhpáhuvvan dan vuođul movt dábálaččat vásihit dán ilmme dehe áimmu? Muhtun muiltalusat leat dakkárat maidda ii oba gulage dákkár gažaldat. Manibus fas lea dahkamuš dainna gažaldagain, dan vuođul maid diehtit ja eat máhte diehtit, leago duohta dan dáfus ahte lea buorre ráva ja njuolggadus dasa nugo mat movt mii meannudit elliiguin ja muđui iežamet luonddubirrasiin? Duon manit gažaldaga duohta ii leat iešalddis gitta das ahte sáhttit dehe beroštit vástidit juo duon ovddit gažaldahkii. Dehálaččamus dás lea movt mii jurdagiin lahkoniit daidda, masa mii dain geahččat ja manin mii atnit daid.

Dás čuovvovaččat válde ovdamearkan muhtun váldoelliid olbmuid áiggiid čađa birgejumis, mat dat leat leamaš olmui ja movt das boahtá ovdan obanassii olbmuid jurddavuohki birrasa ja áimmuid dehe ilmmeid birra. Dás álggus bukte ovdan olbmo ja guovžža goabbatguimmešvuođa nugo dat lea leamaš. Dan dahke go dát goabbatguimmešvuohta orru fátmasteame viidámusat dan mii lea leamaš sápmelaččaid dán ilmmealaš govva das movt mii leat luonddu birrasiinnámet, seammás go dat lea unnimusat ovdan min dálá dilisteamet.

3 Olmmoš ja guovža

Guovža lea váiši, ja das leat ollu gohčodusat, nugo mat *muoddááddjá* ja *buolddagas* (geahča omd. Drake 1979 (1918): 327–330). Viidáset sáhtte olbmot dadjat ahte dat lágiidis mielde lea nugo *suohkot*, *darffot* dehe *bovnnat*, ja gudnejahttima ládje ahte lea nugo mat *šielлагállu* dehe *buoldaáijja*. Lei maid dakkár erenoamášvuohta guovžža gohčodusain ahte muhtuma dadje dušše dievddut, nugo gohčodusa *bearedat*, ja earáid fas dušše nissonolbmot, nugo gohčodusaid *ruomsset* ja *suhkkesmuoddá*. (Geahča omd. Fjellström 1981 (1755): 11.) Sápmelaččaid dološ guovžabivdu lea juoga man birra leat oalle olu dieđut čálalaš gálduin, ja lea maid olu čállojuvvon dan birra manit áiggi sihke etnográfalaš ja oskudieđalaš geahčestagas. Muđui arkeologat leat gávdnan guovžžahávddiid ollu iešguđet sajiin Sámis (Solsten 2016: 20).

Guovža lea erenoamáš ealli ja lea leamaš guovddázis ja dehálaš oassin sámi oskkus. Dakko bokte maid lea leamaš oassin das ahte hábmet dan máilmmigova mii lea leamaš olbmui. Guovžabivdui lea olggo-beali boahtti olbmui nai leamaš sáhkkiivuolta ja nu leage maid olu čállojuvvon buot dan birra mii dasa gulai, bivdoráhkaneami rájes guovžža dávttiid hávdádeami rádjái. Liikká ii leat guovžabivdu vieruidisguin goassege leamaš dakkár maid miššonearat dehe girkoiseválddit leat vuostaldan ja dáhtton gielldit. Dattege lea nu ahte dološ vieru guovžabivdu ii leat šat, ja guovžža sadji ja dahkamuš lea oalát rievdan sámi servodagas. Fjellström (1981 (1755): 3) čállá earret eará ahte dain váiššiin mat ellet Ruota davvi guovlluin ja muđui Sámis, adno guovža buot eanemus erenoamážin. Dan sápmelaččat eai ane vahágahtti eallin dannege hárve bohccuide dahká vahága. Baicca atnet buoretvuoltan dan ahte guovža lei sin vearroeatnamiin, go guovžabivdu lei sakka stuorra buorin sidjiide.⁴ De mii dasa sáhttit jearrat, manin leat olbmot dalle bivdán guovžža ja mii lea duogážin dasa go leat nu olu vierut ja meanut guovžabivddu olis? Okta čilgehussan dasa veadjá dat ahte guovža oadđá skábman ja eanas dálvvi, seamma dan áiggi go beaivváš ii leat dehe lea unnán oidnosis. Diet han lea hui erenoamáš bealli guovžžas. Nubbi čilgehus soaitá ahte ii leat menddo vahágahtti beahtu, ii bora obage olles dálvvis iige leat váldán bohccuin eambbogo oasis dalle go lea lihkkán. Muđui guovža lea dábálaččat oktoealit, earret go ásti dalle go das leat čivggat.

Guovžabivdduin ožžo olbmot bierggu ja náhki, muhto dat ii gal dahkan earágo oasáza olbmuid birgejumis. Buot eanemus bivdoboštumis lea vuolgán das go dasa gulle nu olu vierut ja meanut. Dása ean čáhkket čilget earágo muhtun osiid das. Álggos ferte namuhuvvot ahte guovžaságain galge rievttet sánit adnot. Dat ledje nugo ahte ii galgan dadjat biedju, muhto *gávbmui*, *goahti* dehe *guoras*.⁵ Ii baika, muhto *láhpadas*, iige stoallut dehe gáskkestit, muhto *dohppet*. Ii ahte goarjada, baicca *livvada*. (Drake 1979 (1918): 328–329.) Muhtun ráje dáin

4 ... bland andra vilda djur, som i Norrland och Lapmarkene vistas, ræknas Bjørnen før det besynnerligaste, varder ock af Lapperne ej aktadt før något skadedjur emedan han sællan gjør deras renar skada utan heldre før en førman, at hafva sådana på sina skatteland; emedan de af Bjørnens fællande ej ringa fördel hafva.

5 *Guoras* jus lei bávttiid gaskkas.

gohčodusain sáhttet adnot dárkilis mihttema ja earuheami dihte, seamma sullii go adnojit gohčodusat mánggaid eará elliid dáfus nai. Dattege leat guovžža dáfus ollu sierravuodát, nugo mat ahte daddjo áddján. Vuodđu guovžža ja olbmo goabbatguimmešvuhtii vuolgá muitalusas, mii munno sániiguin oanehaččat sáhtta mitaluvvot ná:

Golbma vieljaža ledje nu bahát áidna oabbáseaset ahte son šattai báhtarit meahccái. Doppe gávnnai guovžža goađi, masa de manai vuoinjastit. Nu son oahpásnuvvá ja náitala guovžžain, ja oazžu bártne guovžžain. Go guovža boarásnuvai, de son áhkás dáhtu vuostá mearridii vuolgit vuosttaš muohtan vázzit vai dot golbma vieljaža vuhttet ja nu sáhttet goddit su. Siđai vel áhkás bidjat veaikki sutnje gállui dovdomearkan ahte lea son, vai galggai su iežas bárdne dovdat su. Go boarráseamos viellja lahkonišgodii, de čakŋalii guovža olggos goađistis ja hávvádii su. Seamma dealli lei nubbin boarráseamos villjii nai. Go nuoramus viellja bođii, de guovža bivddii áhkás doallat su birra ja nu soai vulggiiga olggos. Nuoramus viellja beasai goddit guovžža dannego lei leamaš siivomus oappáinis. Guovža lei gullan áhkástis dan ja danne válljii nuoramusa beassat goddit su. Guovžža áhkká ii sáhttan geahččat ja čiegai čalmmiidis go guovžža godde ja njaldigohte. Das vulggii vierru ahte nissonolbmot galge čiehkát ámadeaju ja geahččat meissetrieggá čađa go bivdit bohtet goddojuvvon guovžžain. Muđui oabbá lea gullan rávvagiid boatnjistis ja mitalan vieljaidasas makkár vugiid ja vieruid doallat go bivde guovžža. Go ledje vuoššame guovžža, de bođii bárdne. Go son gulai ahte guovžžas lei leamaš veaiki gállus, de dajai ahte lea su áhčči ja ahte son danne bearrá oasis das seammago guhtege su ednuin. Sii eai háliidan suinna juogadit. Son fas bearrá, ja oazžu seamma vástádusa, namalassii ahte go ii leat searvan bivdui, de sutnje ii gula oassi sállas. Bárdne válddii rissi gihtii ja dajai: Áhčči, čuožžil bajás, atte munnje mu oasis. De álgá biergu nu sakka duoldat ja borššistit ruittus ahte bivdit balddáskit ja bárdne nu oačču oasis.⁶

Muitalusas boahtá čielgasit ovdan man dehálaš lea ahte buohkat ožžot oasiset. Juogadeapmi lea iešalddis oassi goabbat- ja guđetguimmešvuodáid doalaheamis. Guovžamuitalusas boahtá ovdan ahte

6 Guovžamuitalus gávdno girjjis *Kort berättelse om lapparnas björna-fänge : samt deras der wid brukade widskeppelser* (Fjellström 1981 (1755): 14–17).

guovža lea min bearatgotti áddjá. Dát muitalus lea erenoamáš dan dáfus ahte eai gávdno min dieđu mielde eará muitalusat main ealli ja olmмоš náitaleaba, na goit sámi muitalanvierus. Earemuđui sáhtá guovža maid leat olbmo hámis. Yukaghir álbmogis, nuorta Sibirijás, leat maiddái olu muitalusat guovžža birra. Sidjiide lea maiddái sarvva erenoamáš ealli ja muhtun nuorra bivdi doppe lea čilgen ahte go son goddá sarvva⁷ dehe guovžža, de muhtomin oážžu dakkár dovddu ahte son lea goddán olbmolágána.⁸ Dán sága čáli čilge maiddái ahte eai buohkat fuola guovžžabierggu go dat nu sulastahtá olbmuid. Mebius (2003: 112) čállá ahte guovžamuitalusat main lea ovtta sulaid sisdoallu guovžža hárrái, gávdnojit olu árktalaš guovlluin, ja ahte diehtogáldu nuortalaš sámiid birra muitala ahte sii gohčodit ástti iežaset máddun⁹.

Juo 1600-jagiid rájes leat čálalaš gáldut mat muitalit guovžabivddu leamaš dehálaš dáhpáhussan sámi eallimis. Samuel Rheen (1983 [1671]) lea 1671:s čállán ahte boares sápmelaččat leat sutnje muitalan ahte guovža lihkká suvviija, dieiggo cuoŋománu 14. beaivvi.¹⁰ Olbmuid bivdovuohki lei nu ahte bivde guovžža dan áiggi go lei gávmmus, muhto atne fastin goddit oadđi guovžža. Danne álggos čuige ja boktaledje guovžža čuorvumiin: *Buoldaáijjá, lihka dál, lasta lea juo nu stuoris go sáhpánbeallji*. Drake (1979 (1918): XIII, 331) čilge bivdiid leame dan oskkus ahte guovža ipmirda alldeset giela, ja čuorvumiin áigo dájuhit ahte dál son lea oadđán menddo guhká. Seamma guvlui lea Anna Thomasdotter, riegiidan 1751:s, čilgen: Go vulge guovžabivdui, de eai ožžon vuovdnát dadjat ahte sii gul dal áigot čuoigát ja báhčit, baicca vuollegašvuodain mannat čábbát, go sin čuoiggadettiin guovžaáddjá dovda alldeset jurdagiid, ja go eai leat buorit, de moaráhuvvá ja šokčá olbmuid. (Drake 1979 (1918): XIII, 337.) Olbmuid leat huovádusat go leat

7 Seammago ealga.

8 Čállojuvvo ná engelasgillii: “When killing an elk or a bear, I sometimes feel that I’ve killed someone human.”

9 Čállojuvvo ná engelasgillii: “... ancestral mother.” Ásti lea seamma go njiŋnelas guovža.

10 Jápmán guovžža gohčodedje *suvvin* ja nu maiddái guovžža eallima (Drake 1979 (1918): 327). Diet lea veahá erenoamáš ahte jápmán guovžžas, dan eallimis ja jándoris go ravgá nahkáriin, dain lea seamma gohčodus.

bivddus ja dás de vel čielga áigumuš goddit guovžža. Guovža de sáhtta, nugo mat gumpe nai, vihkut dehe fáhtet olbmo jurdagiid.

Nugo juo lea namuhuvvon, de guovžaságas nugo muhtun muddui maiddá eará ealliságain, ferte diehtit rievttes sániid, gehččon das makkár ealli birra lea sáhka. Ovdamearkka dihte ahte njiñelas čeavrris daddjo snáhkan, njiñelas geađgenjuorju fas ákčun. Dies lea áigumuššan dárkilit mihttet ja bagadallat. Guovžža dáfus lea diet nai dehálaš, muhto guovžaságain leat dasa lassin leamaš sátneválljemat main lea eará áigumuš, iige dás dušše dat áddján gohčodeapmi. Dain ollu vieruin ja meanuin lea eará ovdamearka dasa, namalassii ságastanvuohki guovžža njuovadettiin (Drake 1979 (1918); Fjellström 1981 (1755)). Niibi mainna njuovvá daddjo *gohčohassan*. Njaldin daddjo *nuollamin* ja čállin dehe čuohppan fas *guorramin*. Gohčoahas de biddjo guorrat *unna vuomáža* ja *stuora vuomi*. Diet leat dat maid dábálaččat dadjat mañjevuovdan ja ovdavuovdan. Ja go muđui goaivut vara ovdavuovddas, de guovžžas goaivut *leai* dehe *leibosa* stuora vuomis. Ovdavuovddas dehe rievttabut stuoravuomis leat *balvvat* ja *jállu*, mat muđui leat geahppát ja váibmu dehe cohki. Dál viidáset ovdamearkka dihte guovžža čalbmi lea *násti*, beallji lea *lasta*, vuoivvas lea *luovvi*, čovji lea *lávka* ja čolait leat *duorggat*. Oktiibuot gohčodusvuohki lea das dakkár mii fáttmasta visot min birrasa, almmivuole rájes eatnama bokte gitta olbmo veahkkeneavvuide, ja dasa lassin olbmo ja ealli attáldagaid. Nie suvvi, namalassii jápmán guovža ja guovžža eallin, biddjo ovddastit dievvasit min dobbelet ja lagat birrasa.

4 Boazu ja goddi

Gielladutkamis boahtá ovdan ahte sátni *boazu* lea sakka boaris. Sáni ahki, álgovuodu rájes, árvoštallojuvvo leat bealguđát duháha jagi. (Sammallahti 1998: 232.) Nu lea dat seamma áigahaš go boarráseamos báktesárgumat. Seammás, oktanaga bohccuiguin, leat dieđusge leamaš gottit nai. Nuorttabeali sámi guovlluin leat gottit leamaš gitta 1900-jagiid álgobeallái (Smith 1938: 12, 292), njálmálaš muitalemiid mielde gitta 1940-jagiid gumpeáiggiide (Sara 2003). Rievtti mielde leat guhkit áiggi leamaš guovttelágán bohccot nai. Čálalaš gáldus, namalassii nu gohčoduvvon Ottara muitalusas, boahtá ovdan ahte loahpas 800-jagiid ledje

earret gottiid ja bohccuid dalle nai juo šilljobohccot (Storli 1996). Dat leat dakkár bohccot mat erenoamážit gidasdálvvi ieža vulget olbmuid šilljui njoallut nugo loavddahelmmiid ja goččaid, dálveguohtuma mine-rálaváilli geažil. Daid lea álkit leamaš olbmuide lodjudit ja dápmat. Olbmot leat dápman daid veahkin goddebivdui, oažžut gotti oadju ja lahkoni olbmo báhčima olámuddui. Diet lea vuohki mii lea namuhuvvon juo Ottara muitalusas, ja ferte leat guhká doalahuvvon go ain 1700–1800-jagiid lea muittus sátni *bájahit*¹¹, mii lea movt dien goddebivdovuogi doaimmahe.

Bohccot ja gottit leat leamaš sámi guovlluin oktanaga guhkes áiggiid, measta buot daid áiggiid go olbmuin leat leamaš bohccot. Ankke muhtumat sis geat ledje guodoheaddjin 1900-jagiid álgoosis, bures dihte gotti ja bohcco erohusaid sihke hámi, luonddu ja časkileami dáfus.¹² Erohus lei nu stuoris ahte atne gotti veadjemeahttumin dápmat heargin ja obanassii lodjudit nu ahte bisána boazoellui. Muhtun dutkamis bohccuid ja gottiid bázahusaid mitokondriála dehe njiñnelas bohccuid beali genaid birra, leat boahán dakkár bohtosat ahte 1600–1700-jagiid jávket vassis genat dákte-, bátne- ja čoarvebázahusain, mat leat gávdnon dálá Nuorta-Finnmárkku boazodoalloguovllus. Dalle jávket dakkár genat mat leat gávdnon boarráset bázahusain. Dan sadjái ihtet odđa genat sadjái. (Røed ja earát 2018.) Dan vuodul dát dutkit árvalit ahte bohccot fertejit leat buktojuvvon dán guvlui.¹³ Dat dieđus ii leat veadjemeahttun ahte muhtun ráji bohccot leat buktojuvvon. Unnán bohccuid áiggi lea vejolaš ahte olbmot leat lonuhan eará guovlluin njiñnelas bohccuid nai vai odđa náli ožžot siidii. Sáhttet maid leat bohccot mat leat sirdahuvvan ovdamearkka dihte olbmuid náitosiid bokte eará guvlui. Dattege lea maid vejolaš ahte daid boarráseamos vátna bázahusaid bokte, maid

11 Leem (1768: 87): bajatam, 2. Jeg ved Tamme Dyr besnilder de vilde, enten ved at træde nærmere til dem med samme, eller ved at lokke dem ved samme til; Friis (1887: 45, 50): Badjat, 2. godde i baja bohccui sisa = Vildrenen vover sig ikke ind iblandt Tamren, Bajatet 2. faa vilde Dyr til at nærme sig tamme Lokkedyr.

12 Mihkelaš, Mikkel Henriksen Buljo, lea 1926:s muitalan Konrad Nielsenii earret eará gotti birra. Čáluš ii leat almmuhuvvon, muhto gávdno Norgga árkálaš universitehtamusea vuorkkás. Muđui dieđut maid vuorraset olbmuid ságastallamiin leat boahán ovdan.

13 62 nális (haplotyhpas) leat 14 náli maid čállet diehtit leat bohcco bázahussan. Dan 14:s leat fas ovcci mat eai leat gávdnon dain boarráseamos bázahussajiin.

leat gávdnan, eai boađe ovdan buot boazonáliid genat mat leat leamaš dain guovlluin doloža rájes. Leat dutkan dušše 193 bázahusa mat leat gaskkal jagiid 1000 ja 1700 rájes, unna oasáš daid eatnat duháhiid heakkas mat leat eallán dien áigodagas. Dobbelet áiggi leat bohccot dahkan unna oasáža gottiid ektui. Dien áiggi sáhttet leamaš vissis boazonálit mat leat maŋŋil sotnan ja nohkan, ja eará boazonálit fas sáhttet boah-tán oidnosii bázahusaid bokte easka bohccuid ja daid bázahusaid lassá-nemiin. Diet nubbi árvalus, mii maid namuhuvvo dutkamis, lea unni-musat liikka jus ii eanet jáhkehahtti. Nuppi dutkamis (Heino ja earát 2021) boah-tá ovdan ahte bálvvosbáikkiid dáktebázahusat čájehit dan ahte bohcco bázahusat gártet gottiid bázahusaid sadjái gaskkal 1400 ja 1600. Dan dulkojit danin ahte bálvvosmeanuid rievdan vástida ealáhus-lági rievdamá boazoeallosiiddastallama guvlui. Nu boazu lea váldán gotti saji maddái bálvosiid olis.

Dutkan dáidá eanemusat speadjalastit ahte bohccot ja gottit leat eallán sierralagaid hui guhkes áiggiid, ja dasa lassin ahte boazoealut sakka sturrot goddealuid ektui 1600-jagiid rájes. Dán oktan árbevirolaš máhtu vuodul diehtit ahte bohccot ja gottit leat leamaš goabbatlagánat maŋŋga dáfus. Movt de leat eallán sierralagaid? Eará guovllus, nama-lassii evenki nuortadavvi Zabaikal'e guovllus, lea genadutkan čájehan unnán seaguhusa bohcco ja gotti gaskka, ja dat veahá seaguhus lea váldoáššis gártan sarváid bokte (Anderson ja earát 2017). Zabaikal'e evenkit siiddastallet dán áiggi moaddelogi gitta moaddečuodi heaggasaš ealuiguin guovlluin gos leat gottit nai. Bohccuideaset atnet heargin dehe bohčimii, ja hárve njuvvvet. Sis lea dološ vierrun leamaš garrasit guođo-hit áldoealu ragatáiggi, vel gárdáige bidjat idjabotta. Dattege sáhtte dik-tit orrut muhtun njiŋnelasa guhkes oarrageažis, vai goddesarvvis rah-ká dan. Go de guttii maid gohčode *batūnchikan*, dan dárkilit gozihedje makkár šaddá hámi ja luonddu dáfus. Daddjui ahte diet sáhtte leat dakkárat mat vigget ravgat ealus vuojehehttiin, orrot hui ealloravddas ja vigget luovos jus válđojit gitta. Dávjá njuvve dieid, eaige diktan rah-kat dehe čoavjut. Muhtuma, mas lei lojit luondu, sáhtte gáskit ja dáp-mat das hearggi. Diet čilgehus sulastahtá dan maid Mihkelaš, Mikkel Henriksen Buljo, lea mitalan Konrad Nielsenii 1926:s bohcco ja gotti

seaguhusa birra.¹⁴ Jus goddesarvvis lei rahkan boazoálddu, de guttii dan maid dadje gottečivgan. Dat lei beavrriheabbo ja irraseabbo go miessi. Dat čiehkadalai eatnis duohká, ja sáhtte maid leat dakkárat mat guđđet eatniset ja ruohtastit meahccái, ja máhccet fas go olbmot leat mannan. Guokte goddevuobirsa lea Mihkelaš ožžon gitta ja merken, muhto jávke. Ja de vel lea merken variha man hámi mielde árvvoštalai leat goddin, muhto ii leat gal áibbas sihkar dasa ahte diet lei goddi. Das šattai vuoján ja lei heargin dan dálvvi go son náitalii, muhto jávkkai čakčat. Per Persen Buljo, Bede, gis lea mitalan ahte son goavvejagi čavčča, mii lei ovdal spánskadávdda, lei ohcame váilliid bielločuojahemiin. Meahccebohccot oainnat lahkoni go gullet biellojiena. Áiccai de goddesarvá, muhto dat baicca áigá juo ballái biellojienas ja manai geidnosis. Son lei mángga háve oaidnán goddesarváid ragatáiggi boazoealu lahkosiin.¹⁵

Namuhuvvon dieđuid vuodul ipmirdit ahte gottit sáhtte leat uhkádussan boazosiiddastallamii. Jus seahkánii gottenálii siidda boazonállái, de sáhtii dat váikkuhit dasa movt birgii ealuin. Stuořit várra lei dieđus čorasiddaide, go juohke seaguhus dagai stuořit oasi ealus ja nu ealu hiltbadeabbon. Nuppe láhkái lei fas nu ahte sáhtii ribahit eallobohccuid goddiluvvot. Diekkár dili vuodul ferte dulkojuvvot sámi dološ mitalus Áhčešeani ja Njávėšeani bohccuid birra. Mitalus ii leat dan birra ahte álggos gul ledje bohccot ja das šadde gottit, nugo muhtumat leat dulkon.¹⁶ (Qvigstad 1928: 327–329; Qvigstad 1929: 385–389; Gaski ja earát 2004.) Baicca lea dan birra ahte bohccot eai biso dakkár lunddot olbmoss guhte ii máhte čábbát meannudit daiguin. Mitalus sáhtta veahá iešguđet ládje mitaluvvon, muhto váldofearán lea dát: Leigga guokte nissonolbmo, Njávėšeatni ja Áhčešeatni, geain ledje bohccot. Njávėšeatni hui litnásit ja árbmugasat meannudii iežas bohccuin, Áhčešeatni fas hui irradeaktilit ja fasttit. Go gávnade doaresbealde, de ságaste bohccot gaskaneaset. Áhčešeani boazu mitalii iežas

14 Mihkelaš, Mikkel Henriksen Buljo, lea 1926:s mitalan Konrad Nielsenii earret eará gotti birra. Čálus ii leat almmuhuvvon, muhto gávdno Norgga árkálaš universitehtamusea vuorkkás. Muđui dieđut maid vuorraset olbmuid ságastallamiin leat boahán ovdan.

15 Seamamá manuskriptas go Mikkel Henriksen Buljo.

16 Qvigstad (1928) girjjis *Lappiske eventyr og sagn II* lea dán mitalussii biddjon bajilčálan: Villreinens opprinnelse.

áigut vuolgit meahccái ja guođdit eamida ald heajos meaháliid gežil. Njávešeani boazu fas ii rásken guođdit iežas siivo ja buori eamida. Nu šadde Áhčešeani bohccot goddin, ja Njávešeani bohccot fas bisso boazun.

Bohccos ja olbmos lea guhkes áiggi miedáhallas ja soabadallas vuodđun dasa ahte dahkat boazosiidda. Olbmo dárkilis ja buoredáhtolaš meannudeapmi bohccuiguin dahká vuoddu boazosiidii dan dilis go gotti luonddus ii leat addon dat vejolašvuohta ahte bissut siiddas. Seammas fas bohcco luonddus lea addon dat vejolašvuohta ahte seahkánit gottiide. Ii ribahit bohccuid goddiluvvat, lea leamaš áiggiid čađa eastadusa doaimma. (Sara 2019.) Dat doaimmahuvvui doallamiin bohccuid ja gottiid sierralagaid. Dán áiggi fas lea eastadusdárbu jorran nuppe beallái, namalassii ahte hehttet biebmamiin dahkat bohccuid olbmuid divššu háldui, ja das eambo nai olbmuid giedaid ala go šilljoboazuge goassege lea leamaš. Diet leat gis dán áiggi guovttegávnni meannudeapmi ja sáhka, vejolašvuohta addit bohccuide dakkár biebmovádnasiid mat dahket bohccuid oapmešibihin. (Paulsen 2021.) Bohcco doalahit boazun lea gáibideaddji dássádallas. Ođđa muitalusas livččii várra Njávešeatni bisuhan bohcco boazun guohtuma alde luovos eatnamiin, ja Áhčešeatni fas vassis mállat biepmuide oahpahan ja vel doalahan daid eret guohton-eatnamis.

Gottit ja bohccot leat viidát Sámis leamaš mávssolaččat olbmuid birgejupmái ja eallinláhkáii, ja dehálaččat dasa movt olbmot leat jurdahan obalohkáii sidvnádusa birra. Daid dáfus leat vuhtiiváldámušat ja meanut maid oaidnit eará dehálaš ja váikkuheadđji elliid dáfus nai. Daidda máhcce veahážiid mielde maŋnelis artihkkalis. Dás ankke namuhetne, dehálaš beallin gotti ja bohcco dáfus, daid čanastumiid sieidái. Dološ siiddiid bálddas leat leamaš čoarvegárdit (Rheen 1983 [1671]: 40) ja vearrodávtit (Drake 1979 (1918): 336). 1600-jagiid lea oassi bálvvosmeanuin leamaš dakkár ahte sieiddi vuide varain mii lei lagamusas cogi gottis dehe bohccos maid njuvve sieidebálvosa várás. Dasa lassin de das čuohpaste bihtá juohke lahtus ja cogge soahkerissái man de čatne riekkisin ja bidje dasa čoarvegárddi ovddabeallái (Rheen 1983 [1671]: 39–40). Dien áiggi ledje sieiddit sogain dehe juo olles siiddain, ja meanut ledje nu maid oktasaččat dáidda olbmuide. Ovddemus ja

eanemus árvvus adnon lea olles siidda sieidi. Sieidi oačču dáiđ meannuid bokte iežas oasi njuovvamis ja bivddus. Gažaldahkii maid buorre-daguid sii vurde sieidebálvosis leat dieid áiggiid vástidan gotti ja bohcco dáfus ahte livččii buoredilli daidda. Dan sávve maid eará elliid ja daid bivddu dáfus, nugo mat ahte manná bures guollebivdduin ja loddebivdduin. (Graan 1983 [1672]: 63–64.) Manjelet áiggi sieidemuitalusain lea gis mállen šaddan ahte ovttaskas olmmoš deaivvada siiddiin ja dahká transakšuvdna- dehe gávpehámat šiehtadusa siiddiin, áigumušain oažžut sutnje alcces dalánaga dehe farggabáliid buori. Lonuhussan sáhtii dál adnot vel silba ja ruhta nai. Seammas dán áiggi lea maid moitojuvvon dat go olbmot bálvalit dehe dahket šiehtadusa siiddiin (Oskal 1995). Diet moaitta sáhtta vuolgán das ahte risttalašvuohta dál lei ožžon nannoset saji. Seammas sáhtta maid moaitta vuolgán boares áiggi vierus, mas lei juogadeapmi ja bistevaš buoredilli guovddáži, ovttasearvásaš buorin sihke olbmuid ja luonddubirrasii.

Álaheajus leat báktái roggojuvvon govat main liiggás eanemusat, eanet go goalmádasa, leat gottiid ja vejolaččat maid bohccuid govat. Doppe leat maid mánggat govat mat muittuhit ovddabealde namuhuvvon soahkerisserieggá mii lei oassin sieidemeanuin. Dien čilgehusa ja doid baktegovvaroggamiid áigegaska lea mánga duháha jagi ja nu dieđus ii leat vejolaš diehtogálduid bokte duodaštit diein leame jurdaga ja meanu joatkevašvuođa. Nuppe dáfus gal fas lea nu ahte arkeologat leat otná rádjái dákkár baktegovvaroggama guovlluid dulkon juogalágán jáhkkovuđđosaš oaffaruššanbáikin, gos oaffaruššamiin galge oažžut elliid alcceseaset buorin materiálalaš ávkki bokte. Lea hui vejolaš ahte diet dulkomat čilgejit eambbo dutki ja otnáš olbmuid jurddavuođu eambbogo baktegovvaroggama áiggi olbmuid. Ja dát baktegovvadulkomat leat dahkkon seammas áiggi ja seammas jurddagovain go dan movt dutkit leat dulkon ja čilgen sieidemeanuid oaffaruššamin. Nu lea sis sullasašvuohta das movt leat dulkon baktegovaid ja siiddiid mearkkašumi. Sieidemeanut leat lagabus midjiide áiggi dáfus, ja čálalaš gálduid ja mitalusvieruid diehtima vuodul sáhttit ain dán áiggi lagadit sieideságastanvuogi dasa mii lea leamaš. (Sjöberg 2022.) Seammas dieđus sáhttit dien atnit muittuhussan ahte baktegovat nai sáhttet dulkojuvvot eará ládje. Livččii eará vuohki dulkot dáiđ bakte-

govaid, namalassii elliid ja birrasa árvvusatnimin, ipmirduvvon buorin iešalddiset dainna go visot dat gávdnojit gárvásit nugo dat leat, iige dušše olbmo iežas ávkin (Skandfer 2021). Diekkár dulkon báktegovaid dáfus lea lagabus dan movt boarráseamos čálalaš gálduin čilgejuvvojit sieidevierut, leame olbmuid juogadanvierrun birrasiin, mii ovddasta dievas buori árvun. Sihke báktegovaid ja siiddiid olis orrot gottit ja bohccot áiggiid čađa leamaš guovddážis, muhto dieđus eai okto ovddasteame ealli birrasa guoibmáivuođa.

5 Beana ja gumpe

Nugo sátni *boazu*, lea maiddái sátni *beana* sakka boaris (Sammallahti 1998: 230). Beatnaga birra lea boares muitalus das go vulggii bálván sápmelažžii geas juo ledje bohccot (Qvigstad 1928: 325–326; Magga ja earát 2001). Dát muitalus lea buot ovddemus dan birra ahte bures meannudit beatnagiin, mii lea min oassi dan šiehtadusas mii čilge olbmo ja beatnaga goabbatguimmeš geatnegasvuođaid ja rivttiid. Šiehtadussii datte lea duogáš mii fátmasta viidábut. Beana soaitá leamaš ovdalگو boazu. Šilljoboazu soaitá leat leamaš ovdal bohcco. Šiehtadaladettiin lea dilli čilgejuvvon ahte olmmoš ii birge šat akto. Movt dal de leažžá, de leat bohccot lassánan ja stuorit oassi jorran eambbo iešbirgejeaddjin ja hilbadin. Dál lea boazoeallu, vaikko ii gal dárbbus stuora eallu. Ii oro leame šiehtadus bohccuin, ja dannego boazu lea oaivugas, de olmmoš ii birgestuva daiguin. Beana lea dárbblaš veahkkin bisuhit bohcco boazun, namalassii dakkár gaskadásis mas ii leat šilljoboazu iige goddi. Eará veahkkin lea suonat oktan čoarvegielain, mii bohcco dáfus dahká seamma doaimma go bearttošgiella gotti dáfus. Ja ávdnasat daidda leat vižžon dakka bohccos ja gottis. Diet lea álgu dasa mii dađistaga šaddá siidan mas boazu dahkagoahtá dehálaš oasi, dađistaga eambbo ahte eambbo. Boazosiida lea ásahus mas olbmo, bohcco ja višši beatnagiid guđetguimmešvuođat leat leamaš guovddážis, ja mas eará osolaččat leat eatnamat, johtolagat ja iešguđetlágán heivvolaččat doaibmi veahkkenaavvut, nugo mat suohpan.

1700-jagiid gaskkamuttus muitalit Ávjováre olbmot ahte eai guođot bohccuid Másealggis ja eatnamiid das veahá davelis. Čilgehus dasa lea vai višahemiin eai gavdnje gottiid. (Sara 2019: 41.) Dieinna daddjo

dat nai ahte goddi ii gierdda beatnaga, muhto boazu gal gierdá. Nu lea sierralágán goabbatguimmešvuolta bohcco ja beatnaga gaskkas. Dain lea siidasearvevuolta. Siidii gullet maid oahpes hámit, hájat ja jienat mat ovddastit oadjebasvuolta ja maiddái gullelašvuolta. Das lea siidda olbmuid juoigan guođohettiin, siidda višaheamit ja siidda biellojienat. Ovdalaš olbmot leat maiddái dalle go leat sirdán godiid, vuojehan ealu álggos godiid lusa vai bohccot dihtet gos dat lea. Ja dollasuovvahádja lei juoga mii gulai siidii. (Skum 1955: 47; Sara 2003: 36.) Visot dát iežaslágán oktiigullelašvuolta lea boahtán ovdan erenoamážit go gumpe boahdá. Gohčodus *olggubuš* mitala gumppe goabbatguimmešvuolta siiddain. Go gumpe boahdá ja rohkkáha, de čoahkkeguohttu eallu suorgana nu ahte jamiha vel, visot biellojienat jávket, ja guođoheadji massá jiena jus huikkáda gumppe guvlui. Bohccot ohcet suoji ealus, gevlejit olmo jiena ja višši beatnaga guvlui dehe juo godiid guvlui jus dat leat lahkosiin. Gumppe ribadit nuppe guvlui. (Sara 2003: 36, 43.) Olles dán dilis lea dat erenoamášvuolta ahte gumpe dahká vahátvára siidii, muhto seamás dat lea nannen siidda dakko ahte dan osolaččat, ja dás erenoamážit bohccot, vásihit oadjebasvuolta siidda oktiigullelašvuolttas.

Gottit nohke dan rájes go eai gártan šat eallun dehe čoran mas lei *viisá*, namalassii goddi mii doalai fárustis čoahkkeealu dehe -čorraga. Gos ain ledje goddeeat, doppe riikkarájiid ásaheapmi ja das maŋŋil rádjegiddemat botkeje gottiid johtolagaid ja dan ovddasvástádusa maid guovllu siiddat ledje atnán bisuhit goddeeat. Dattege juo 1700-jagiid álggus orru ahte bohccuid goddiluvvanvárra ii lean šat ággan doalahit gaska gottiide, muhto baicca ahte siiddat eai galggaše ráfehuhttit gottiid. Maŋit áiggi, lagabui čuođi jagi maŋŋel rádjegiddemiid, lea mitaluvvon ahte moattit gottit sáhte čiehkádit boazoellui ihkku jus gumpe lei lahkosiin, muhto ruohtaste fas ealus go eai gierdan eará beliid siiddas. Loahppagottit atne boazoealu dorvun go eai lean olbmot ja beatnagat ealloravddas. Gottiid sotnan lei máŋgga dáfus rievdadan dili, ja loahpas dan ahte dál gumpii lei aivve boazoeallu maid rohkkáhit.

Erohus beatnagis ja gumpes ii leat nu olus hámis, bohccuide erohus lea ovddemusat hájas. Gumppe hádja suorggaha bohccuid. Go olles valvi lea rohkkáheame ealu, de dain muhtun manná vuosttabeallái luoitit hája, ja de gumpehádja suorggaha olles ealu ruohtastit. (Sara 2003:

46.) Muđui višši beana lea earálágán go gumpe dehe juo bođu beanage dainna lágiin ahte dat ii oagut iige bora bohccuid, iige biđge daid, muhto manná ealloravdda. Dasa lassin viššamii gullá dat go guođoheaddji rusohallá, šiggu, huhccala ja vel go gilljuge. Višši beatnagat, ja diedusge bohccot nai, fáhtejit erohusa diein, ja muđui huvkimis ja háikimis, mii lea olbmo njuolgo kommunikašuvdna bohccuiguin. Sáhtttá gal dáhpá-huvvan ahte višši beana lea rihkkon šiehtadusa ja šaddan boazoborain, isida oainnu dehe suoli bivdigoahtán bohccuid dego gumpege.

Gumpes leat ollu namat. Sáhtii daddjot nugo mat *ruomasin* ja *stáhkkinn* nai. Viidáset *stálpin*, mii lassin mitalii ahte ráfehuhttá dehe dahká vahága. Go gohčoduvvo *olggubužžan*, dat diedus lea vuolgán das makkár goabbatguimmešvuohta olbmos dehe rievttabut siiddas lea dasa, muhto de ii daddjo jur njuolgut nama mielde. Hámi mielde lea gohčoduvvon nugo mat *seaibbagin*, muhto ii datge nu njuolgut, go diedus leat eará seaibbagat, vel beana nai. Ja go olmmoš dadjá *beah-tun*, de dasa gullet njealjejuolggat eallit mat leat borrit, vel guovža nai. Gumpe gohčoduvvo maid *návdin*, muhto de lea buotlágán njeal-jejuolggat gazzaelliid searvvis, das *liđor* nai, namalassii unnit ealli mii borrá rábbeázahasaid. Viimmat de gumpe sáhtttá maid daddjot *váišin* dehe *váidin*, ja danin gohčoduvvojit visot meahcieallit. Dološ olbmuide lei diet dábálaš, litnáseamos vuohki namuhit gumppe, go dien gohčodusa atne dakkárin masa gumpe ieš liikui. (Drake 1979 (1918): 343.) Visot dát vuohki jurddahit gohčodusaid birra ferte ipmirduvvot dainna lágiin ahte gohčodusat eai dušše govvit olbmuid ja gumpe goabbatguimmešvuođa, muhto iešalddis gohčodus lea maiddái oassin das dehe váikkuheaddjin dasa, dakko bokte ahte gumpe fáhte iežas gohčodusaid. Diet vuohki jurddahit birraseamet birra ii gula dušše gumpii, muhto ankke muhtun eará elliide nai.

Olmmoš sáhtii deaivvadit gumpiin guođohettiin. Dan birra leat mitalusat ahte sáhtii lapmudit, nugo mat nahkáriid bidjat olbmui ja oaguhettiin váldit hoaldda bohcco julggiin (Sara 2003: 15–16). Diet lei oassin das go dat dáhtui ribadit ealu olbmuin ja oažžut alcces oasi das. Lapmudeapmi lea juogalágán váikkuheapmi oanehet dehe guhkit ilbme-gaskkaid mii ii vuolgge iešalddis das ahte gumpe oidno, gullo dehe haksso. Muhtomin lapmuda vaikko ii oba dihttoge. Nuppevuoru gis olbmot

deavvade gumppiin dallego gumppe lei ráfehuhtán siidda ja danne ledje mearridan vuolgit čuoiggahit dan. Doarridettiin gumppe sáhtii olmmoš sániiguin oažžut bisánit. Dás olmmoš váikkuha gumppe guhkit ilbmegaskkaid. Gumppe de bisána ja olmmoš joksá dan. Das de olmmoš bealká dan, jitnosit sániiguin čilge gumpii, oba birrasii ja ii unnimusat alc-es, manne goddá gumppe, ovdalgo de dahká dan. (Sara 2003: 46–48.) Dát vuohki ja dilli heakkahuhttit ealli lea sierralágán meannu. Soaitá ahte dat lea dát maid dološ áiggi čilgeje vearbain *návdet*¹⁷. Ankke juo Johan Turi (2010 (1910): 96) sirre dán go lea boazovahága hehtteme das go muđui bivdá gumppiid iige de bealkke gumppe. Turi lea maid čilgen ahte ii ábut bealkit jus gumppe ii leat váldán eambbo go dan mii lea su oassi, dehe jus lea nu ahte leat bivdime gumppe vaikko ii leat váldán dus bohccuid. Turi earuha das leago gumppe oggon vai speadjan. Go oaggu, de váldá dušše dan mii lea su oassi, ja olbmos ii leat dalle riekti bealkit gumppe ja ráji bidjat su daguide. (Sjöberg 2018: 134, 164–168; Turi 2010 (1910): 96.) Turi lei ieš gumpebivdi ja čállá ahte lea massán boazolihku ja iežas ealu dan geažil go lei menddo viššal gumppiid bivdit. Vaikko ii leat vejolaš soabadit gumppiin, de ankke gullá sihke návdemii ja bivdui ahte olmmoš juo bivddu ráhkkaneami rájes ferte stivret jurdagiiddis ja dovdduidis jus galgá lihkestuvvat. Álggos vuos ferte dovdat buot gumppe gohčodusaid dan guovllu sámezielas gos lea, jurddahit ovcci bivdovuogi, ja guođdit mañemussii dan maid áiggošii válljet (Turi 2010 (1910): 109–110). Dát neavva govvida movt olmmoš lea luonddubirrasisttis, namalassii olggobealde iežas rupmaša jurdagiiddisguin ja áigumušaidisguin, vejolaččat fáhtehahtti earáide. Earret dien lea dás maid neavva, mii guoská ollu eará doaimmaide nai, namalassii ahte jurdagis ráhkkanit doibmii dainna lágiin ahte válddahallá iešguđet beliid das mii lea, ja leat gárvvis iešguđet vejolaš geavvamiidda ja válljejumiid šaddamiidda, ii dušše oktii (Sara 2009: 172).

Gumpemuitalusain boahtá ovdan ahte gumpes lea vuoibmi váikkuhit ilbmegaskkaid go lea lahkosiin, vel dalle nai go ii dihtto, ja ahte dat fáhte olbmo jurdagiid su birra, vel dalle nai go ii leat oidnolagaid olbmui. Gumppe atne dovdat iežas gohčodusaid ja váruhe

17 Leem (1768: 865): være paa Jagt efter besagde Dyr

vearrábun šaddat jus vigui iežas gohčodusa olbmuid ságain. Danne ledje olbmot várrogasat ja garve ankke juo čielgaseamos ja eanemus moaráhuhti gohčodusaid. Dáid vieruid duohken lea eará jurddagovva ja vuhtiiváldimuš go das movt beana oažžu ja dovdá iežas nama. Gumppe lea attáldagaidisguin olggubuš mainna olmos ii leat šiehtadus iige siidavuohta, muhto dainna lea dahkamuš stuorit oktiigullevašvuođas, mii dahká olmo fertet jurddahit mii son lea das siidda olmmožin ja muđui.

6 Loahpahus

Sápmelaččaide leat eallit áiggiid čađa leamaš dehálaččat ealáhuslágiide ja muđui luonddubirrasi. Dát bohtá ovdan elliide gullelaš vieruin, meanuin ja mitalusain. Muhtun muddui dain čielgasit celko mii lea min ja elliid goabbatguimmešvuohta. Dasa gullá sihke soabadeapmi ja juogadeapmi, mii dáhkida ahte buohkat ožžot sin oasiset. Dábálaččat lea olbmuin stuorimus ovddasvástádus juogadit eará sivdnádusaiguin, ja mađi lagabus ja eambo hálloseamet ealli lea, dađi eambo lea mis ovddasvástádus. Jus geahččat Yshiro álbmoga árvvuide ja vieruide, de dainna buohtastahhtimiin soaitit mii nai sáhttit dadjat ahte jus mii eat máhte elliiguin, de massit iežamet lihku dehe (bures)sivdnádusa. Earemuđui vieru mielde addo midjiide iežamet duohká viidábut guorahallat ja gávnnaht maid dat iešgudet goabbatguimmešvuođat mearkkašit midjiide dilisteamet, juoga mii maiddái lea oassi sámi doaimma- ja mitalusvierus. Dás letne geahččan boares ja odđaset diehtogálduid mat gullet muhtun gáddeelliide ja olbmuid eallinlágiide main diet eallit leat leamaš dehálaččat sihke birgejupmái ja jurddavugiide. Dáid atne vuodđun ii dušše buktit ovdan ovdalaš vieruid ja práksisiid dieđuid, muhto maiddái guorahallat jurddavugiid mat leat daid duohken ja mat sáhttet leat gustovaččat ja vearan atnit árvvus maiddái otná dán beaivvi.

Siidda ja meahci juohku sáhtta vuosttaš geahčesteamis adnot leame dikotomalaš juohkun, ahte dat guokte leat ollásit goabbatlágánat eaige guimmežat. Dás ovddemusat guvži gullelaš vierut ja mitalusat dahket njuolgut nuppelágán ipmárdusa. Guovžža njuovadettiin adnojit oamedidolaččat sánit maid bokte guovža ovddasta visot birrasa, almmi

rájes eatnama bokte olbmo veahkkeneavvuide ja árvosaš attáldagaide. Nu maiddáí olbmo ja guovžža sohka vuoda muitalus ferte ipmirduvvot olbmo ja visot luonddubirrasa lagasvuohtan. Guovža speadjalastá olbmuid, ja go mii leat rievadan dan movt mii ságastit guovžža birra, de soaitá nu ahte dat govvida dan movt mii leat seammás ieža nai rievdan. Seammago olmmoš ja guovža, de bohccos ja gottis nubbi gullá siidii ja nubbi fas meahccái. Gotti ja bohcco goabbatlagánvuohta dattege ii leat leamaš stuorit go ahte goddiluvvan lea leamaš vejolašvuohtan bohccui. Nu bohcco ja gotti goabbatguimmešvuohta lea ovddidan olbmuid ehtalaš ságastallama ja várrogasvuoda dainna movt meannuda bohccuin. Muđui leat sieidemeanut gotti ja bohcco gaskaoami bokte leamaš dehálaččat tematiseret olbmo dáhtu ahte galggašii leat buoredilli dáidda elliide iežaset eallinbirrasis, ja dasa lassin olbmuid oktasaš buori oktán olbmuid ja luonddubirrasa oktasaš buriin juogadeami bokte. Manjit áiggi leat sieidejurdaga ja bohcco olis gártan earálágán muitalusat, dakárat main guhtege olmmoš jur iežas sierra buori dihte gávppaša siiddiin. Diekkáraš šiehtadallan lea áibbas eará go dat maid olmmoš muitalusa mielde dagai beatnagiin. Beana lei govttolaš, ja muđui sápmelačča višši bálván lea doaimmahan siidda oktasaš buori. Gumpe gis ii leat geatnegahtton šiehtadusa bokte iige leat leamaš nu govttolaš iežas feremis. Vuogis mielde dattege lea oahpahan olbmo das movt olmmoš dovdo luonddubirrasisttis. Dát oahppa lea ahte meahcci fáhte sakka eanetgo dušše olbmo rupmaša. Dát oahppa lea gustovaš eará elliid dáfus nai, nugo mat guovžža, ja muđui dasa mii leažžá birra. Nu olbmo iežas lihkestuvvamii ja luonddubirrasii lea buoremus ahte olmmoš jurdaga rájes lea várrogas makkár miellalágiin mátkkošta ja doaimbá, ja movt vuhtiiváldá luonddubirrasa. Buot maid mii dahkat, váikkuha min leahkima dán máilmmis, muhto dás ii fal dušše dahkamušaid ja daguid, baicca maiddáí jurdagiid ja sániid lea leamaš dehálaš árvvoštallat. Meanut ja vierut leat leamaš dilálašvuohtan ja muitalusat liiban dávjá ládje tematiseret olbmo ja elliid goabbatguimmešvuođa ja eallinbirrasa buoredili. Mis dáidá leat dálá dilis nai dárbu muittus atnit árvvuid ja jurddavugiid mat leat dain, ja dan vuodul loktet ovdan gažaldagaid nugo maid juogadeapmi ja soabadeapmi eará sivdnádusaiguin mearkkaša midjiide dálá dilis.

Girjälášvuotta

- Anderson, David G. & Kvie, Kjersti S. & Davydov, Vladimir N. & Røed, Knut H. 2017: Maintaining genetic integrity of coexisting wild and domestic populations: Genetic differentiation between wild and domestic Rangifer with long traditions of intentional interbreeding. – *Ecology and Evolution* 7 (17): 6790–6802. <https://doi.org/10.1002/ece3.3230>
- Blaser, Mario 2009: The Threat of the Yrmo: The Political Ontology of a Sustainable Hunting Program. – *American Anthropologist* 111 (1): 10–20. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2009.01073.x>
- Bäckman, Louise 2000: Björnen i samisk tradition. – Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (doaimm.), *Samisk etnobiologi : människor, djur och växter i norr*. Studia ethnobiologica nr. 10. Nora: Nya Doxa. 216–226.
- Drake, Sigrid 1979 (1918): *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet : etnografiska studier*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Eidheim, Harald 1974: *Aspects of the Lappish minority situation*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fjellström, Pehr 1881 (1755): *Kort berättelse om lapparnas björna-fänge : samt deras der wid brukade widskeppelser*. Umeå: Två förläggare bokförlag. Muđui almmuhuvvon neahtas: https://heimskringla.no/wiki/Kort_Berättelse_om_Lapparnas_Björna-fänge
- Friis, J. A. 1887: *Ordbog over det lappiske sprog: med latinsk og norsk forklaring samt en oversigt over sprogets grammatik*. Christiania: Jacob Dybwad. <https://archive.org/details/ordbogoverdetla00friigoog> (26.03.2025).
- Gaski, Harald & Solbakk, John T. & Solbakk, Aage (doaimm.) 2004: *Min njálmálaš árbevierru. Máidnasat, myhtat ja muitalusat*. [Karášjohka]: Davvi Girji.
- Graan, Olao 1983 [1672]: Relation, eller en Fulkomblig Beskrifning om Lapparnas Vrsprung så wähl som om heela dheras Lefwernes Förehållande. – Phebe Fjellström & Israel Ruong (doaimm.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27. Umeå: Kungl. Skytteanska samf. Nubbi čálus 12–84.
- Grau, Marion & Sjöberg, Lovisa Mienna 2024: Fish, Fetishization, and Faith in the Arctic Ocean. – *Religions* 15 (11): 1292. <https://doi.org/10.3390/rel15111292>
- Heino, Matti & Salmi, Anna-Kaisa & Äikäs, Tiina & Mannermaa, Kristiina & Kirkinen, Tuija & Sablin, Mikhail & Ruokonen, Minna & Núñez, Milton & Okkonen, Jari & Dalen, Love & Aspi, Jouni 2021: Reindeer from Sámi offering sites document the replacement of wild reindeer genetic

- lineages by domestic ones in Northern Finland starting from 1400–1600 AD. – *Journal of Archaeological Science: Reports* 35: 102691. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102691>
- Leem, Knud (Canutus) 1768: *Lexicon Lapponicum bipartitum*. Nidrosiæ: Seminarium Lapponicum Fridericianum. <https://nb.no/items/f7147c85118952098ba3af3b2b513745?page=0> (26.03.2025).
- Magga, Ole Henrik & Oskal, Nils & Sara, Mikkel Nils 2001: *Dyrevelferd i samisk kultur*. Rapport 19.11.2001. Oslo: Landbruks- og Matdepartementet.
- Mebius, Hans 2003: *Bissie – studier i samisk religionshistoria*. Östersund: Jengel.
- Nielsen, Konrad 1932: *Lappisk ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Bind I. A–F*. Oslo: Aschehoug.
- Nielsen, Konrad 1938: *Lappisk ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Bind III. N–Æ*. Oslo: Aschehoug.
- Oskal, Nils 1995: *Det rette, det gode og reinlykken*. Avhandling til dr. art.graden i filosofi, Universitetet i Tromsø.
- Paulsen, Majken 2021: *Dilemmaet tilleggsføring: En nymaterialistisk studie av tilleggsføring av rein*. Ph.d. i sosiologi, Fakultet for samfunnsvitenskap, Nord universitet.
- Qvigstad, Just 1928: *Lappiske eventyr og sagn II – Lappiske eventyr og sagn fra Troms og Finnmark*. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Qvigstad, Just 1929: *Lappiske eventyr og sagn III – Lappiske eventyr og sagn fra Lyngen I*. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Rheen, Samuele 1983 [1671]: En kortt relation om Lapparnas Lefwarne och Sedher, wijd-Skiepellsser, samt i många Stycken Grofwe wildfarellsser. – Phebe Fjellström & Israel Ruong (doaimm.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27. Umeå: Kungl. Skytteanska samf. Vuosttaš čálus 7–68.
- Røed, Knut & Bjørklund, Ivar & Olsen, Bjørnar J. 2018: From wild to domestic reindeer – genetic evidence of a non-native origin of reindeer pastoralism in Northern Fennoscandia. – *Journal of Archaeological Science: Reports* 19: 279–286. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2018.02.048>
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami Language. An introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Sara, Mikkel Nils 2003: *Gumpe, sápmelaš ja boazu. Boazosámi čilgehusat ja muitalusat gumpe ja guodoheami birra*. SA-raporta/SH-rapport nr. 3. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.

- Sara, Mikkel Nils 2009: Siida and Traditional Sámi Reindeer Herding Knowledge. – *The Northern Review* 30: 153–178.
- Sara, Mikkel Nils 2019: Ávjovárri – eatnamat, johtimat ja odđa hálddahaslaš rájít. – *Sámi dieđalaš áigečála* 1/2019: 31–57.
<https://doi.org/10.7557/sda.8025>
- Sara, Mikkel Nils & Sjöberg, Lovisa Mienna 2022: Albmulaččat, ulddat ja nubbi áibmu. – *Sámi dieđalaš áigečála* 2022: 31–53.
<https://doi.org/10.7557/sda.7034>
- Sjöberg, Lovisa Mienna 2018: *Att leva i ständig välsignelse – En studie av sivdnidit som religiös praxis*. Doktoravhandling, Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Sjöberg, Lovisa Mienna 2022: On God, Gods and Idols. How to Talk about Sieidi in Sámi ECEC Teacher Education. – Arniika Kuusisto (doaimm.), *The Routledge International Handbook of the Place of Religion in Early Childhood Education and Care*. London: Routledge. 391–400.
<https://doi.org/10.4324/9781003017783-34>
- Skandfer, Marianne 2021: The Appreciation of Reindeer: Rock Carvings and Sámi Reindeer Knowledge. – Jan Magne Gjerde & Mari Arntzen Strifeldt (doaimm.), *Perspectives on Differences in Rock Art*. Sheffield: Equinox Publishing. 113–128. <https://munin.uit.no/handle/10037/23764> (11.09.2025).
- Skum, Nils Nilsson 1955: *Valla renar. Olika sätt att sköta renarna*. Acta Lapponica X. Uppsala: Nordiska Museet.
- Smith, Per Lorenz 1938: *Kautokeino og Kautokeinolappene. En historisk og ergologisk regionalstudie*. Oslo: Aschehoug.
- Solsten, Ann Kristin 2016: *Samiske bjørnegraver – deres utseende og plassering i landskapet*. Kandidatuppsats i arkeologi, Uppsala Universitet.
<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:934820/FULLTEXT01.pdf> (11.09.2025).
- Storli, Inger 1996: On the historiography of Sámi Reindeer Pastoralism. – *Acta Borealia* 13 (1): 81–115. <https://doi.org/10.1080/08003839608580448>
- Turi, Johan 2010 (1910): *Muitalus sámiid birra*. SÁMIacademica 3. Kárášjohka: Čálliidlágádus.

People and animals in Sápmi

Various animals have throughout history been important to the people living in Sápmi. Practices, stories, rituals and language tell us about how reciprocities with animals have shaped human thought and worldview. These have shaped and upheld ways of how we are expected to act in our own natural surroundings. In this article we analyse some traditional practices and stories connected to some specific animals, what roles they have played and what we can learn from them in the present time. We have chosen the semidomesticated reindeer (boazu) and the dog to represent animals that live close to humans and within the community of siida. To represent more distant animals, living outside the siida, we have chosen the bear, the wild reindeer (goddi) and the wolf.

Keywords: animals, natural environment, stories, traditions, reciprocity

Mikkel Nils Sara
Sámi University of Applied Sciences
mikkelnilss@outlook.com

Lovisa Mienna Sjöberg
VID Tromsø
lovisa.sjoberg@vid.no